

ЕСТЕТИКА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Євгенія Миропольська,

канд. філос. наук, ст. викл. Київського національного університету театру,
кіно і телебачення ім. І.Карпенка-Карого

Стаття, що призначена вчителю художньої культури, розкриває основні моменти естетики Середньовіччя.

Ключові слова: естетика Середньовіччя, жанри мистецтва.

Період Середньовіччя, за різними джерелами, охоплює майже тисячоліття: V–XII ст. (М.Гаспаров, І.Голенищев-Кутузов); до XIV ст. з вершиною в XIII ст. (Б.Рассел); до «осені Середньовіччя» XV ст. (Й.Хейзінга); до XVII ст., класичним етапом якого є XI–XII ст. (А.Ястребицька).

Раннє Середньовіччя III–V ст. – це падіння Римської імперії, період занепаду міст, неврожаїв, чужоземних вторгнень, епідемії чуми (бич Середньовіччя, лікарні обслуговували ченці, які не мали спеціальної освіти), загальне відчуття неспокою. Саме тому цей час називали жахливим і тяжким. Бруд навколо будинків, оточених муром, двері обкуті залізом, вікна щільно зачинені віконницями. Населення розкидано – невеликі сільця, хутори. На шляхах – розбійники, на морі – пірати. Усе перейнято містикою і страхом. Ландшафт Західної і Центральної Європи – ліси, болота, трясовина. Природа лякала людину.

В аграрному суспільстві час визначався природними ритмами. Доба включала день і ніч. Довжина шляху вимірювалася кількістю днів.

Загалом же над часом, і не тільки над ним, панувала церква. Дзвони сповіщали про заутреню, видзвонювали ранок, полудень, вечірню й кінець добового богослужіння.

У цю епоху творить Святий Августин, який належить як до періоду пізньої античності, так і Раннього Середньовіччя, «одного з найскладніших в історії перехідних періодів» [2, с. 3]. Августин перетворює поняття «час» у внутрішній психологічний стан людини.

На противагу античному натуралізму Августин вважав, що душу має тільки людина. Душа існує в часі. Людина, на його думку, схильна ділити час на минулий, теперішній і майбутній. Однак минуле – це те, чого вже нема, а майбутнє – те, чого ще нема. І серед цього тривожного руху ми шукаємо і не знаходимо теперішнього. Найхарактерніша риса теперішнього – стрімкість його течії: людина не встигає озирнутися, як вона вже примушена згадувати про минуле, якщо вона в цей момент не покладає надії на майбутнє. Якщо б теперішнє було зав-

жди й не пропадало в минулому, воно було б уже не часом, а вічністю. Тому в цьому сенсі треба вести мову про такі три часи: теперішнє минувшини, теперішнє теперішності, теперішнє майбутності.

Теперішнє минувшини – це пам'ять; теперішнє теперішності – це пряме бачення речей, теперішнє майбутності – це сподівання [1, с. 47].

Час, хоча й пов'язаний з рухом, не збігається з ним. Він скоріше належить душі й розуму, оскільки структурно пов'язаний з пам'яттю, інтуїцією та очікуванням. Як витрачається майбутнє, котрого ще нема, або минуле, котрого вже нема, якщо не через душу, яка і є причиною того, що ці три стани існують? Адже саме душа сподівається, має наміри, пригадує: «То хіба хтось заперечив би те, що теперішність не має протяжності й що вона ніщо, а тільки летючість? Але те, що триває, – це увага, що через неї поспішає в небуття те, що туди перейде. Отже, прийдешність недовга, бо ж вона не існує; довга прийдешність – це сподівання прийдешності, що розуміє її як довгу; минувшина довга не тому, що вже існує. Довга минувшина – це спомин минулого, який уявляє її собі довгою» [1, с. 234]. І Августин утверджується в думці: якщо час – умовний та існує тільки в нашій душі, то скоріше – душа існує у вічності. Значить, душа дорівнює вічності, тому що душа – вічна. Людина має не виходити із себе, істина не в швидкоминучих речах, а в предметах безсмертних. А оскільки істина перебуває в душі, то істина – вічна, отже, душа дорівнює істині. Поглядом душі є розум, він також тотожний душі, і душа прекрасна, завдячуючи розуму.

Початок Середньовіччя збігається з розповсюдженням основних релігій і перетворенням християнства, буддизму, а пізніше ісламу у світові релігії.

Середньовічна містика, висловлюючи недовіру зовнішній красі, занурювалась у споглядання священних текстів або в насолоду «внутрішніми вібраціями душі, охопленої божественною благодаттю» [7, с. 23]. І книгою, і картиною, поетикою яких «керує естетичний принцип – принцип взаємної узгодженості елементів» [7, с. 135], стає собор.

Відмінна риса середньовічного світорозуміння – протиставлення верху й низу по вертикалі – «небесне протистоїть земному, Бог – дияволу» [4, с. 84], існує непримирна протилежність «піднесеного та низького, розташовуючи на полюсах абсолютне добро й абсолютне зло» [4, с. 76].

Певну впорядкованість і спокій у суспільство вносило в цей час чернецтво з естетикою аскетизму, молитвою як основним духовним смислом віруючого, некорисливостю й непорочністю. Чернецтво виникло в Палестині, Сирії та Єгипті, куди потягнулися прочани з Італії, Галії, Іспанії, багато з яких, повернувшись додому, заснували чернецтво на Заході. Саме воно породжувало живописців, християнських мислителів, проповідників, церковних півчих. Освічені люди зустрічалися здебільшого в монастирях, особливий розвиток яких припадає на VI ст.

Цей період пов'язаний із зародженням культурних цінностей, що лягли в основу нашої цивілізації. У літературі, мовою якої була латина, – житія святих, в архітектурі – собор, у живопису – ікона, у скульптурі – персонажі Святого письма. Існує й поезія, але вона або описує помісячно сільськогосподарський календар, або повчає (покладають, що ранні поетичні твори виконувалися наспівно). Адже й головна роль мистецтва в цю епоху – дидактична, на відміну від Відродження, що проголосило місією мистецтва насолоду. «Схоластична теорія не могла передбачити, як це зробили сучасні спеціалісти, що поезія може виявляти природу речей з силою і широтою, які недоступні раціональній думці. Причиною цього була прихильність до дидактичної концепції мистецтва» [7, с. 19].

У тісному зв'язку з релігією розвивалася середньовічна література, у центрі якої – суто функціональні жанри: гімни, житія святих. Але паралельно існував жанр «прикладів» – здебільшого коротких анекдотів; цей жанр буде сповна перейнятий і розвинутий літературою Відродження в новелах.

Прикладам також притаманний дуалізм, двоплановість – земне й небесне. Дійові особи – Христос, Богоматір, які, щоправда, на відміну від церковної іконографії, «рухливі, енергійні» [5, с. 28], а з другого боку – диявол у людській подобі, злодії, брехуни...

Батьком середньовічних прикладів вважають папу Григорія I (V–VI ст.), який підкреслював значущість наочного, нехай і анекдотичного викладу принципів християнської поведінки.

Про брехню:

«Якийсь філософ наставляв сина: «Стережися брехні, бо вона солодша за пташине м'ясо».

"Якщо легше вимовити брехню, то чому здається важким сказати істину?"

"Ще один філософ: «Якщо боїшся кари за свої слова, краще кажи «ні», ніж «так!"

"Філософ якийсь сказав сину: «Називай брехуном кожного, хто скаже, начебто зло треба перемагати злом. Адже вогонь не гасне від вогню, так і зло не поступається перед злом. І як водою гаситься вогонь, так і від добра руйнується будь-яке зло» [8, с. 177–178].

Досі ведеться дискусія про датування й авторство драми для читання «Христос Страстотерпець», що подає картини євангельських подій у формі античної трагедії, – чи її автор Григорій Богослов (IV ст.), чи вона належить до XII ст.

У цей період в мистецтві з'являється символіка, наприклад, кольорів: білий і червоний приносять благо, жовтий і чорний пов'язані з покаанням, зелений – колір нового кохання, голубий – колір вірності.

Поряд із символікою кольору «...Середньовіччя виробило ту живописну техніку, що максимально використовує яскравість чистого кольору, підкріпленого яскравістю променів світла, що його пронизує» [7, с. 96].

Внеском у інтелектуальну культуру цього періоду стає вчення італійця Боеція (IV–V ст.), який проголосив: «Становище, уготоване людині природою, таке, що лише тоді людина відрізняється від усіх інших речей, коли пізнає себе, і вона ж опускається нижче тварини, якщо перестає усвідомлювати своє призначення. Якщо для інших тварин не знати саму себе відповідає їхній природі, то в людей це – наслідок розбещеності» [2, с. 215].

Його вчення про пропорції як джерело світової гармонії, яка виявляється в періодичності, відповідності й ритмічності природних і людських явищ, та вчення про квадривіум (quadrivium – арифметика, геометрія, астрономія і музика) базуються на «влаштуванні людського тіла і людської душі в гармонії, що існує між ними, тобто завдячуючи людській музиці» (musica humana) [2, с. 343]. Для того, щоб бути справжнім музикантом, потрібно оволодіти «силою споглядання», стати філософом.

Поступово важливу роль у житті феодального суспільства починає відігравати місто. З X ст., попри постійні війни, «межі Європи були розсунуті й почалася смуга географічних відкриттів; було створене поняття лицарського служіння дамі; з'явилися представницькі заклади... Саме до класичного Середньовіччя сходять винайдення окулярів і гудзиків, основних елементів сучасного костю-

ма (брюк, спідниці); саме в цю епоху навчилися ходити під вітрилом проти вітру і вдягли хомут на вола... навчилися грати в футбол і виготовляти спирт» [11, с. 6].

Фома Аквінський, визнаючи участь чуттєвого пізнання в інтелектуальному, виводить положення про три критерії прекрасного – цілісність, пропорційність і виразність. Пропорція – це передусім сумісність матеріалів і форми. Її духовна краса в тому, щоб і речі, і вчинки людини були в правильній пропорції, освітлені духовним розумом [7, с. 161]. Цілісність – присутність в органічній єдності всіх складових частин, завдяки взаємодії яких річ визначається як така [9, с. 168]. Виразність – це те, що «сходить зсередини. Виразність – єдиний експресивний елемент Середньовіччя, який посідає місце, зайняте сьогодні ліризмом, символізмом або іконічністю форми» [7, с. 175]. Філософ вважав, що краса справді стосується галузі форми. Але смисл прекрасного пов'язаний із пізнанням (*vis cognoscitiva*), з баченням (*visio*) [7, с. 155].

У XI ст. набувають популярності драми у віршах, літургійна драма, інсценування страстей Христових, лицарство. Лицар – мандрівник, вільний від земних пут і бідний; аскет, який здійснював подвиги в ім'я нафантазованої любові. Він бере участь у поєдинках і лицарських турнірах; дами, одягнуті в кольори, котрі означали щось певне для закоханих у них лицарів, дарують їм речі, які лицарі боготворять.

Гостру полеміку проти розкоші загалом і в церквах зокрема починають вести ченці, наголошуючи на тому, що вона відволікає від молитви. На деякий час у соборах забороняють навіть вітражі. Папа Григорій VII утверджує безшлюбність для духовенства («причастя з рук одруженого священника недійсне») [9, с. 353]. До XI ст. чіткої заборони для священників на одруження не існувало, celibat розповсюджувався лише на чорне духовенство – ченців і вище духовенство.

Ознаками XII ст. стають: 1) невпинні конфлікти імперії та панства; 2) розквіт ломбардських міст; 3) хрестові походи; 4) розквіт схоластики [9, с. 364].

Спрощено можна сказати, що суспільство цієї епохи складалося: ті, хто молиться; ті, хто воює; ті, хто працює.

За хрестові походи найдужче агітувало папство, спочатку визволяючи від турків-сельджуків Єрусалим (кінець XI ст.), який вважався центром землі й священним містом християн, а потім здійснюючи руйнівні походи в країни Близького Сходу, слов'янські країни та країни Прибалтики для зміцнення впливу католицької церкви. У перші походи вирушала біднота й зубожіле лицарство,

пізніше основну масу хрестоносців складало як бідні, так і заможні лицарі-землевласники.

У цей час у світському житті багатьох країн розповсюджується культ дами й куртуазне («ввічливе») кохання. Основний мотив трубадурів, труверів (північна Франція) і міннензінгерів (Німеччина), статус яких уже передбачав благородне походження, – безкорисливі почуття, що тішать думку автора, який присягає до кінця днів своїх служити дамі – предмету свого обожнювання. Широке розповсюдження одержала куртуазна лірика на Близькому Сході (Нізамі, роман «Гендлі-моногатарі»).

У культурі лицарства надзвичайно важливе значення мала зовнішня сторона. Про подвиги й кохання лицарів мав знати весь християнський світ. Звідси – особлива увага до ритуалу, атрибутики, символіки. Лицарі постійно перебували поза домівкою в пошуках слави. Героїчна смерть у чесному бою вважалася гідним завершенням життя.

Велику роль у середньовічних війнах відігравав кінь, створюються передумови для появи кавалерії. Воїн-вершник мав бути сильним, багатим, професійно підготовленим і піклуватися лише про вдосконалення своєї майстерності. Війна й полювання стають ознакою вищого стану.

Дух цієї доби пронизували три види мислення: реалізм, символізм, персоніфікування. Перше знаходило відбиття в будівництві соборів; друге – в урахуванні символіки, якою було пронизане життя людини; третє – у наданні імені всьому (наприклад, коню), у тому числі речам не одухотвореним (наприклад, коштовним каменям). Популярними стають твори на «тваринні мотиви», що наближає їх до байок, наприклад, твір «Леопард»: «Я не лев і не пард, але кличуть мене за ними леопард».

Найпопулярніші жанри в цей час – усні оповідання, оскільки більшість населення була неграмотною. Герої цієї літератури, оформленої в казки, анекдоти, – спритний грабіжник, невірна дружина, дурний чоловік.

Вершина Середньовіччя – XIII ст. Романські будівлі західноєвропейських церков змінюються готичними. Стрілчаста дуга наче перемістила основну вісь храму: з горизонтальної у вертикальну. Мозаїка поступається місцем вітражу і скульптурі, перетворюючи собор у вмістилище краси. Готика в соборі потребує ніш, в яких розміщують скульптури. «Скульптурне розп'яття стало логічним центром внутрішнього простору храму» [7, с. 56].

У 1288 р. у Вестмінстері в Лондоні, на баштах ратуш багатьох міст встановлюють годинники.

При монастирях і церквах існують школи, навчальна програма яких включала тривіум і квадрівіум. Початковий етап навчання – тривіум – складався з граматики, риторики й логіки. Квадрівіум – з арифметики, геометрії, астрономії й музики. Найпопулярніший метод викладання – диспут, який часто зводився до схоластичних суперечок і дрібязковості.

У цьому ж столітті зародилася вища освіта, що вивчала богослов'я, медицину, право. Оксфорд і Кембрідж, Паризький університет поступово звільняються від єпископської підпорядкованості.

З'являється романтична література про Карла Великого, короля Артура, Нібелунгів.

XIII ст. «оживило» грецьку концепцію калокагатії, що поєднує добро і красу. Філософи вважали, що мистецтво створюється з матерії, яку надає природа. Схоласт Роджер Бекон, людина науки й алхімії, джерелом знання вважав досвід. Досвід буває зовнішній і внутрішній. Зовнішній досвід ми отримуємо через почуття, внутрішній – це досвід, що отримуємо у світлі Божественного. Шляхом зовнішнього досвіду ми приходимо до природних істин, шляхом внутрішнього – до надприродних.

Гармонія світського й божественного не дуже підтримувалася церквою, авторитет якої був великий. На противагу розповсюджується поклоніння імені Ісуса, модним стає татування Його імені. Щорічна сповідь є обов'язковою для кожного віруючого. Аби віруючі виконували цю вимогу церкви, складаються приклади:

«Один чернець, якого звали Адам, людина, відома своєю святістю й популярний проповідник, на шляху з одного села до іншого зустрів страшне чудовисько, в якому одразу розпізнав диявола. Поспішаючи захиститися від нього, він накреслив навколо себе хрести так, що вони утворили коло. Оскільки він був один, без священика, Адам попросив у Бога дозволу сповідуватися безпосередньо Небу. І чудо: мірою того, як він називав свої гріхи, навколо нього виростав паркан. Коли сповідь була завершена, Адам опинився ніби всередині неприступної фортеці, яку диявол безуспішно намагався атакувати».

Існували приклади, що висміювали упертість та дурість і самих служителів культу, наприклад, священика Маугріна: «У його приході захворів школяр і послав за Маугріном сповідатися. Не знаючи французької мови, він сповідувався латиною, і священик нічого не розумів. Він сказав слугам школяра: «Хазяїн ваш збожеволів і не відає, що каже. Зв'яжіть-но його, щоб він у божевіллі не

пошкодив когось». Одужавши, школяр поскаржився на священика єпископу паризькому, і той вирішив перевірити Маугріна. Симулюючи хворобу, він послав за ним і просив сповідати його. Він став вимовляти латиною різні вчені сентенції (з діалектики та інших наук). Маугрін же у відповідь твердив одне й те саме: «Бог вам відпускає». Не втримавшись від сміху, єпископ відповів: «Бог мені не відпускає, але і я тебе не відпускаю». Він хотів було позбавити його парафії, але Маугрін відкупився сотнею ліврів» [5, с. 234–235].

Слід зауважити, що, з другого боку, церковними покаюваннями церква іноді заміняла кару, наприклад, виправдовуючи участь воїнів у війнах.

Залишалися популярними приклади про покаювання в гріхах, про модниць, одяг яких заважав людям молитися, про марнослів'я тощо.

Феодална роздробленість, чужоземні завоювання, відокремленість міст – усе це сприяло розвитку місцевих говорів. Спочатку літературною мовою став сицилійський говір; відомий трубадур Рембаут де Вакатрас, посвячений у лицарі, свій твір «Контрасти» пише на генуезькому діалекті, який у другій половині XIII ст. витіснили тосканські діалекти, серед яких за основу літературної мови було покладено флорентійський говір.

Дедалі більш населення стає «рухливим»: купці, ремісники порушують ідеал домосідства, притаманний людям раннього Середньовіччя. Виникає зацікавлення життям не тільки навколишнього, а й віддалених регіонів. Мандрівник Марко Поло, виявляючи смак до життя, з насолодою описує азійський побут. У Китаї він провів 23 роки, весь час порівнюючи цю країну з рідною Італією. Коли експедиція повернулася до Венеції, її учасників ніхто не впізнав. Розмовляти венеціанською мовою вони майже розучилися.

Книгою Марко Поло користувалися європейські картографи, вона вплинула на розвиток міжнародної торгівлі. Це – визначна пам'ятка культури XIII ст., яка читається, як пригодницький роман. Припускають, що саме оповіді мандрівників могли наснажити Данте на створення образу Улісса в «Божественній Комедії»:

Я спорядив одне тоді судно
І в море вийшов із товаришами,
Які були зі мною заодно.

Проплив між обома я берегами
Іспанії й Марокко, сардів край,
Й між іншими в тім морі островами.

Уже в нас над чолом сріблився гай,
Коли у місце ми зайшли вузьке те,

Де Геркулес, щоб позначити край
Шляхам, стовпи поставив для прикмети.
Й пішов Севільї справа сад живий,
А зліва одійшли будови Сети.

«О браття, – мовив я, – пройшли вже ви
Крізь сотні тисяч лих на захід дальній!
Недовгий строк потратьте життєвий,
Що вам лишився, на відповідальні,
Ще дальші подорожі в світ сумний,
Щоб вслід за сонцем, землі зріть печальні.
Тож пригадайте, ви чії сини,
Бо ви народжені не животіти,
А знання й честь нести у світ ясний» [6, с. 137–138].

Перехід до «осені Середньовіччя» пов'язаний з поширенням світської поезії, появою сонетів Петрарки, святами, що стають центром суспільного й художнього життя.

Поняття краси тотожне досконалості й співмірності. Живопис вражає тонким відтворенням природи, художники демонструють безпосереднє відчуття кольору, найкрасивішим з яких вважається червоний, а найпотворнішим – брунатний.

Визначною подією в мистецтві стають портрети Яна Ван Ейка, які носять спокійний споглядальний характер. Його вважають винахідником техніки олії, оскільки він перший використав її прозорі шари, покладені один на один. Кольорові переходи на його полотнах зіграли важливу роль в історії світового живопису.

Скульптури Клауса Слютера (гробниці, статуї), що відзначалися індивідуальністю, вплинули на розвиток мистецтва Відродження у Франції, Нідерландах і Німеччині.

Розкішними й театралізованими стають свята. Й.Хейзінга вважає, що це пов'язано з тим, що пересічна людина ще не могла задовольнитися читанням книг, слуханням музики, переживанням творів мистецтва чи милуванням природою. Книги були занадто дорогими (до середини XV ст. вони були рукописними), природа – сповнена небезпек. Тому мистецтво стало складовою свята [10, с. 283]. Навіть поховання перетворюють на виставу, наймаючи людей, які представляють небіжчика в різні періоди його земного життя.

На святах же, де бігають карлики і карлиці, зовні паує стиль церемоніальності й гречності, але втрачається почуття міри й смаку. Лицарі проливають сльози, які при дворі вважали проявом прекраснодушності й очищення, і доводять героїзм кохання у турнірах. Культівуються

девизи: «З іншою – ніколи», «Ваша утіха», «Так збудеться», «Боротися і кохати». Ян Ван Ейк підписував свої твори девізом «Als ich kan» – «Як умію».

З'являється етичний кодекс лицаря: він має молитися, не грішити, не робити низьких вчинків, бути хоробрим (найтяжче звинувачення – боягузтво), вірним, не привласнювати чужого, поважати свого сюзерена (короля, герцога, князя) й оберігати його гідність; бути щедрим і справедливим. Вбивство беззбройного ворога – ганьба лицарю. Якщо лицар у латах, він не має права відступати.

Лицарський ідеал не був інтелектуальним, але передбачав багате на емоції життя.

Розквітають геральдика (зображення левів, лілій, хрестів як образне відтворення фамільної гордості чи устремління), віра у виголошене слово (благословення, замовляння тощо).

І хоч продовжував звучати церковний дзвін і заклик «memento mori!» («пам'ятай про смерть!»), а «відьом» спалювали на вогнищах, поступово з'являлась нова свобода духу – зароджувалась епоха Відродження.

(Див. другу та четверту стор. обкладинки).

ЛІТЕРАТУРА

1. *Августин Святий*. Сповідь / Августин Святий. – К. : Основа, 1999. – 319 с.
2. *Бозцій*. «Утешение философией» и другие трактаты / Бозций. – М. : Наука, 1990. – 415 с.
3. *Бычков В. В.* Эстетика Аврелия Августина/Бычков В. В. – М. : Искусство, 1984. – 264 с.
4. *Гуревич А. Я.* Категории средневековой культуры / Гуревич А. Я. – М. : Искусство, 1984. – 350 с.
5. *Гуревич А. Я.* Культура и общество средневековой Европы глазами современников / Гуревич А. Я. – М. : Искусство, 1989. – 368 с.
6. *Данте Алиг'єри*. Божественна комедія. Пекло / [пер. з італ. Є. Дроб'ячка] / Данте Алиг'єри. – К. : Школа, 2007. – 240 с.
7. *Еко Умберто*. Еволюція средневековой эстетики / Умберто Еко. – СПб. : Азбука – классика, 2004. – 288 с.
8. Памятники средневековой латинской литературы X–XII веков. – М. : Наука, 1977. – 560 с.
9. *Рассел Б.* История западной философии / Бертран Рассел. – К. : Основи, 1995. – 759 с.
10. *Хейзінга Й.* Осень Средневековья / Хейзінга Й. – М. : Наука, 1988. – 542 с.
11. *Ястребицкая А. А.* Западная Европа XI–XIII веков / Ястребицкая А. А. – М. : Искусство, 1978. – 176 с.